

František Palacký helye a kelet-európai történetírásban

A kelet-európai történetírás 19. századi fejlődésében két világosan elkülöníthető szakasz van. Az egyik a nemzeti megújulással vagy – ahogy a cseheknél mondják – *a nemzeti ébredéssel* kapcsolódik össze, a másik a *későbbi*, esetleg *érettnek* nevezhető szakasz, tehát az, amely már a korabeli európai mércével mérhető. A világosan elkülöníthető persze nem azt jelenti, hogy a két szakasz pontosan elválasztható időben, még kevésbé azt, hogy ez az elválasztás valamennyi nemzet esetében ugyanabban az időben történt volna meg. Ha azt mondjuk, hogy az első szakasz nagyjából a század első felére esik, a második pedig a második felére, akkor csak nagyon messziről közelíthetjük meg a valóságot, hiszen az első szakasz valahol a felvilágosodás korában indul.

A váltás alrégiók szerint is különböző időpontokhoz köthető. Abban az alrégióban, amelyet a legszívesebben Nyugat-Kelet-Európának neveznénk, s amelyhez a csehek is tartoznak, a szerves kapcsolat a felvilágosodással előbb bontakoztatja ki ezt a szakaszt, az oroszoknál nem sokkal később indul, s a balkáni területen kerül elő a legkésőbb, kivéve az itteni népeknek azokat a néprészeit, amelyek a Habsburg-birodalom aire culturelle-jébe tartoztak, mint pl. a románok.

Ennek a szakasznak legfontosabb jellegzetessége, hogy a történetírás feladatát a nemzet szolgálatában jelöli meg. Ez az elsőrendű, s ennek minden egyéb alá van rendelve. Minthogy a nemzeti megújulás a modern nemzet kialakulásának a kora, s a nemzeti identitás megteremtésének egyik fogódzója éppen a nemzet, ez természetesen érthető. A nemzet érdekében a történeti valóságtól is el lehet térni. A történeti források persze már ebben a korban elengedhetetlenek, de ezek közül még kevés az ismert. A legfontosabbak az elbeszélő források, s ilyen nagyjából minden nemzet esetében

akad. Ezek már ismertek, a történetíró feladata, hogy ezek alapján rekonstruálja a nemzeti múltat. Persze nem minden esetben akadnak ilyen források, mint a balti népeknél például, s ebben az esetben tág helye lesz a mítoszok képződésének.

Az csak természetes, hogy a nézőpont az, amit Szűcs Jenő oly zseniálisan *nemzeti látószög*nek nevezett. Csak a saját nemzet története az érdekes, csak azt kell, sőt, szabad kutatni. Ez a nemzeti látószög térben is elkülönül. Vannak esetek, amikor ez könnyen lehetséges, mint a csehek vagy akár a magyarok esetében. A balkániaknál ez már nehezebb, a határok koronként eléggé változóak voltak. A történetírás feladata ebben az esetben az volt, hogy azt a korszakot ragadja meg, amelyben az illető nemzet országa a legnagyobb kiterjedésű volt. S innen csak egy lépés, hogy ezt a területet kell a nemzeti történelem mindenkori területének tartani, legfeljebb időnként nem volt teljes a nemzet uralma, de ez csak sajnálatos kivétel.

Említettük már a mítoszokat. Nemcsak a balti kis népeknél találkozunk ilyenekkel, a német hódítás előtti korszak idilli békéjének és társadalmi harmóniájának a képeiben. A nemesség szarmata származása a lengyelek esetében, vagy a románoknál a dáko-román kontinuitás, pontosabban ebben a korban még a tiszta római eredet. A mítosznak a nemzeti identitás kiépítésében, igaz, egyre csökkenő, de nem jelentéktelen szerep jut.

A második, érett szakasz már jobban köthető a 19. század második feléhez vagy utolsó harmadához, egy-két kivételtől eltekintve tehát már nagyjából egybeesik mindenfelé. Az európai történetírás ekkorra már kibontakozott az ott sem hiányzó mítoszokból, s egyfajta mércét adott a felzárkózóknak. Bizonyos jellegzetességek már mintegy közelezők voltak.

Az első sajátosság az intézményes keretek kiépülése. Létrejönnek az egyetemek, most már a többivel azonos rangú bölcsészeti karokkal és történeti tanszékekkel. Kiépülnek a levéltárak és múzeumok, amelyek a nemzeti történelem legfontosabb forrásait őrzik, ápolják. Történelmi társulatok alakulnak, már nemcsak nemzeti, hanem akárhányszor szűkebb regionális keretekben. A történelem művelése már nemcsak papok vagy nemesek műkedvelése, hanem foglalkozás, amelyből meg is lehet élni.

Most már egyértelmű, hogy a történelmet az elsőrendű források alapján kell művelni. Ezért fordul az érdeklődés az elbeszélő forrásokon túl minden egyéb – persze, csak írott – forrás felé. Ekkor indulnak meg a nagy forráskiadványok, a különböző corpusok és codexek, a diplomatikai anyag feltárása. Expedíciók indulnak a külföldön megtalálható források megismerésére. Persze az is egyértelmű, hogy ezeket a forrásokat kritikának kell alávetni. Elsősorban a középkori forrásanyag alapján dolgozzák ki, különösen a németek, a forráskritika szabályait. A korábban még elfogadott, sőt szentnek tartott hamisítványok kora lejárt.

Az is a nyugat-európai minták nyomán alakul ki, hogy a történetíró feladata a kritikusan megvizsgált forrásokból a történeti tény feltárása. Ezeket a tényeket kell a fejlődés logikai menetének megfelelő sorrendbe állítani, egymással oksági kapcsolatba hozni, s akkor már meg is van a nemzet története, vagy annak valamilyen részkérdése. A nagy nemzeti történeti szintézisek még a középpontban állnak, az oroszoknál minden valamirevaló történész megírja a maga szintézisét a nemzet fejlődéséről. De már egyéb témák is adódnak, egy város története például. Szokták ezt pozitivistáknak is nevezni, bár Comte pozitívizmusa ez már elég messze van.

Az is hozzátartozik a kor bevett szokásaihoz, hogy a történetírónak tárgyilagos-ságra kell törekednie, még saját nemzetével kapcsolatban is. A nemzet szolgálata most

már magasabb, kritikusabb szinten adódik feladatként. De minthogy mégis még mindig a nemzet története a fő téma, ez pedig az állam története, vagyis politikai történet, szinte kizárólag ez állt az érdeklődés előterében. A történetírás egyéb ágai majd csak a századforduló táján kezdenek kibontakozni.

Ha így nézzük, akkor azt kell mondani, Palacký mindkét szakaszba beletartozik, sőt mindegyikben kiemelkedő szerepet játszik. Hogy a nemzet szolgálata előbbrevaló a történeti igazságnál, azt Palacký világosan meg is fogalmazta. A nemzeti terület vonatkozásában könnyű helyzete volt, hiszen Csehország, a cseh tartományok határai a 9. századtól már eléggé egyértelműen alakultak. A mítosztól azonban ő sem állt egészen távol. A cseh történelmet úgy fogta fel, mint a jó és a rossz harcát, ahol a cseh elem egyértelműen a jó, a német pedig a rossz. Ez a felfogás végigvonul nagy szintézisében. De kissé idetartozik az a felfogás is, hogy a magyarok bejövetele végzetesen elszakította egymástól a nyugati és a déli szlávokat. A huszitizmus történetét a források alapján dolgozta ki, de olyan magaslatba emelte az egész jelenségsort, hogy az már a mítosz határait súrolja.

Munkásságának zömével mégis már a második korszakhoz tartozik. Hiszen például ő az, akinek a számára a történetírás egyértelműen foglalkozás, amikor a cseh rendek megteszik őt történetírójuknak. A források feltárása terén egymaga annyit tett, mint másutt számos kutató. És a forrásokat kritikusan kezelte, mesteri módon. Egy ballépése volt csak ezen a területen, s ez is a mítoszhoz közelíti: a Hanka-féle hamisítványokat ő is eredetieknek fogadta el. A nemzeti dicsőség csábításának ő sem tudott ellenállni.

Palacký is tartotta magát ahhoz a felfogáshoz, hogy a kritikusan megvizsgált forrásokból kihámozható a történeti tény, és ez az elsőrendű a múlt rekonstrukciójában. A huszitizmust elsősorban vallási mozgalomnak tartotta, de mélyen átérezte politikai történeti jelentőségét. A történelem nála is elsősorban a politikai események története, ezek oksági sorrendjéből épül fel a nemzeti történelem, s ez a politikai változások története. De éppen a vallás szerepének felismerésével mintha már megelőlegezte volna jóval későbbi korok érdeklődését a globális történelem iránt, amelyben a politika csak egy a számtalan tényező közül, amely a nemzet történetét meghatározza. A nagy szintézis német változatának még az volt a címe: Csehország története. A gyakorlatilag nem egyszerűen lefordított, hanem átdolgozott cseh változatban már: a cseh nemzet története Csehországban és Morvaországban. Ez elhatárolódást is jelentett az ottani németektől.

Maga is többször hangoztatta a történetíró kötelező tárgyilagosságát. Valóban ehhez tartotta is magát. Így válik egyértelművé, hogy az első korszakból nőtt ki, annak jellegzetességeit is hordta magában. De érdemben már a második, az érett korszakhoz tartozik. Úgy indult, mint a csehországi rendek hivatalos történetírója. De végül is a cseh nemzet történetírója lett, mindmáig a legnagyobb. Életében a Magyar Tudományos Akadémia külföldi tiszteleti tagjai közé választotta. A mai magyar történetírás azonban nem csupán ezért adózik emlékének tisztelettel, hanem azért is, mert valóban nagy történetíró volt.